

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁ

Նպատակահարմար ենք գտնում նախ ներկայացնել «Արցախյան շարժում» բառեզրի (տերմինի) մասին մեր դիտարկումը: Ի՞նչ հասկանալ այդ բառակապակցության տակ: Հայ ժողովրդի, մանավանդ, նրա արցախյան հատվածի պատմության մի նշանակալի հատվածը բնորոշելով «արցախյան շարժում» անվամբ, նկատի ունենք ոչ թե սոսկ արցախցիների, այլ համայն հայության միասնական պայքարը հանուն Արցախի ազատագրության (նեղ իմաստով) և հայոց բազմադարյա ազատամարտի վերջին փուլը (ի դեպ, որի առանցքում հենց Արցախն էր) նախորդներից տարբերելու համար (լայն իմաստով): Քանի որ հայ ազգային ազատագրական պայքարի վերջին երեքհարյուրամյա շրջանի առանցքում հաճախակի էր հանդես գալիս Արցախը (1720-ական թվականներ՝ սղնախական պայքար, 1735-1820-ական թվականներ՝ համասայի մելիքությունների կամ իշխանապետության ոսկեդարը¹, որին զուգահեռ կարելի էր համարել իսլամական գոյությունը², 1905-1906 թվա-

---

¹ Հիշենք, թե 18-րդ դարի վերջերին Հայոց պետականության վերականգնմամբ մտահոգված հայ ազգային գործիչները ինչպես էին փորձում հենվել Արցախի մելիքների ռազմական ու տնտեսական հզորության վրա, նրանցից (կամ նրանց ժառանգներից) որևէ մեկին տեսնելով վերականգնվելիք հայոց թագավորության գահին:

² Միանգամայն սխալ ու հիմնադուրկ է այն տեսությունը, թե իբր Ղարաբաղի խանությունը ադրբեջանական է, հետևաբար, նրա իրավահաջորդը լինելուն կարող էր հավակնել 1918 թ. ստեղծված խամաճիկային Ադրբեջանը: Նկատի առնելով այն փաստը, որ Ղարաբաղի խանությունը, ճանաչելով Պարսկաստանի գերիշխանությունը, լայն ինքնավարություն ուներ, իսկ նրա և՛ բնակչության, և՛ զորքի հիմնական մասը հայերն էին կազմում, ինչպես նաև այն, որ պարսիկ պաշտոնյա համարվող խաներն առանց հայ մելիքների ոչ մի լուրջ արտաքին ու ներքին քաղաքականություն չէին վարում (չէին էլ կարող), կարելի է միանշանակ պնդել, որ Ղարաբաղի խանության իրավահաջորդը ԼՂԻՄ-ն էր, ապա և ներկայիս լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը (հմմտ.՝ Նոր տետրակ որ կոչվում է հորդորակ:

կաններ՝ **թուրք(թաթար)-հայկական ընդհարումները**, 1918-1921 թվականներ՝ **պետականության վերականգնման ու պաշտպանության համար պայքարը**, և, վերջապես, 1980-ականների ազգային զարթոնքը, որը սկզբնավորվեց Մայր Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորման համար քաղաքական պայքարով և հետագա զարգացում ապրեց Հայաստանի անկախության վերականգնման տեսքով¹: Ավելին, դեռևս 16-17-րդ դարերում, երբ հայոց լեռնաշխարհը ծվատվում էր թուրք-պարսկական պատերազմներից ու հեծում զավթիչների դաժան լծի տակ, իրենց կիսանկախ գոյությունը պահպանում էին նաև Արցախի (Խաչենի) մանր ու մեծ իշխանությունները (հետևաբար՝ ապագայի համար անթեղված պահելով ազատագրական պայքարի կայծերը), ուստի «Արցախյան շարժում» բառեզրը երիցս բովանդակում է այդ ամբողջը, արժանի լինելով գիտական շրջանառության մեջ մտնելու և լայնորեն կիրառություն գտնելու համար: Ավելացնենք, որ նախկինում (հատկապես 1988-1990-ական թվականներին) «Արցախյան շարժում» բառեզրը նշանակել է 1988 թ. փետրվարին սկսված՝ ազատագրական պայքարի բացահայտ փուլը և ընդգրկել է, հիմնականում, մինչև ակտիվ ու ծավալուն պատերազմական գործողությունների մեկնարկն (մոտավորապես՝ 1992 թ. հունվար) ընկած ժամանակամիջոցը: Մենք ևս մեր որոշ գործերում² «Արցախյան շարժում» բառեզրն օգտագործել ենք 1988-1991 թթ.-ի վերաբերյալ, հավատարիմ մնալով ժամանակի ոգուն, ինչը, սակայն, լիարժեքորեն չի բնորոշում և չի ընդգրկում պատմական զարգացման նախընթաց շրջանը: Նույնը կարելի է ասել նաև պատերազմական ու հրադադարին հաջորդած տարիների մասին, որոնք ազատագրական պայքարի նվաճումների ամրապնդման ժամանակաշրջան են ներկայացնում, ուստի նույնպես յուրօրինակ պայքար են:

Թարգմն. գրաք. քննադից և ծանոթագր. Պ. Մ. Խաչատրյանի: Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1991, էջ 103-104, **Հարությունյան Մ. Ա., Հովհաննիսյան Լ. Լ.**, Արցախի 18-րդ դարավերջի և 19-րդ դարի էթնոքաղաքական պատմության մի քանի հարցերի մասին (ըստ օտար աղբյուրների): Պատմական ուսումնասիրություններ (հոդվածների ժողովածու): Մաս Ա, Ստ., ԱրՊՀ հրատ., 2003, էջ 20-36, **Բաբայան Ռ.**, Փանահ խանի իշխանությունը Ղարաբաղում. ազգային ողբերգություն՝ն, թե՞ արցախյան դիվանագիտության մեծ, բայց մինչև այսօր անհայտ հաղթանակ: «Ազատ Արցախ», թթ. 72, 73, 75, 77, 2006 թ. և այլն):

¹ Տե՛ս **Խուրշուդյան Լ.**, Հայոց ազգային գաղափարախոսություն: Եր., 1999, էջ 165:

² Տե՛ս **Հարությունյան Մ. Ա.**, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը: Եր., 2000, էջ 16:

Հիրավի, Արցախյան շարժումը հայ ազգային ազատագրական պայքարի բաղկացուցիչ մասն է և անցել է զարգացման երկարատև պատմական ուղի: Կարծում ենք, որ արդեն ժամանակն է մտածել Արցախյան շարժման պատմության պարբերացման մասին: Հնարավոր է, որ այդ ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին քայլերն ընկալվեն ոչ միանշանակ, սակայն դա չպետք է խանգարի բուն գործընթացին: Ընդհակառակը, շահագրգիռ քննարկումներն ու փաստարկված հիմնավորումները կարող են նպաստել Արցախյան շարժման պատմության պարբերացմանը, փուլերի ժամկետային ու իրադարձային սահմանազատումների ճշգրտմանը:

Հարկ է նշել, որ նման խնդիր ուսումնասիրողներն մինչև հիմա չեն դրել, իսկ այդ ուղղությամբ տարերայնորեն կատարված փորձերը կրել են միակողմանիության կնիքը (հաճախ ելնելով ուսումնասիրության բնույթից), ուստի չեն ընդգրկել ազատագրական պայքարն իր բոլոր փուլերով ու ենթաշրջաններով: Ինչքան մեզ է հայտնի, ոչ ոք Արցախյան շարժումը չի դիտարկել հայ-թուրքական բազմադարյան հակամարտության համատեքստում, թեև այդ իրողությունն ակնհայտ է, և որի մասին հեռավոր ակնարկներ կարելի է տեսնել խնդրո առարկայի մասին գրեթե բոլոր հեղինակների գրվածքների տողատակերում: Սույն հոդվածի նպատակներից մեկը հենց խնդիրը նման դրվածքով ներկայացնելն է, որի հիմնավորումները կտանք ստորև:

Արցախյան շարժման պարբերացման, թերևս, անդրանիկ փորձի հեղինակը պատմական գիտությունների դոկտոր Ն. Հովհաննիսյանն է, ով, այսպես կոչված, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը բաժանում է երեք փուլի.

Առաջին. - 1988-1990, այն անվանելով «Հռչակագրերի ժամանակաշրջան»:

Երկրորդ. - 1991-1994, այն անվանելով «Ռազմական գործողությունների ժամանակաշրջան»:

Երրորդ. - 1994 – մինչև ներկա ժամանակը՝ «Խաղաղ [կարգավորման] գործընթաց»¹:

Որպես հակառակորդ կողմի տեսակետ, ուշագրավ է նաև ադրբեյ-

---

¹ Տե՛ս, **Оганесян Николай**, Карабахский конфликт. этапы, подходы, варианты решения. Ер., 1997, с. 25-44:

ջանցի հեղինակ Ջանգիր Արասլըի առաջարկը՝ հակամարտությունը բաժանել յոթ փուլի:

Առաջին՝ 1988 թ. փետրվար – 1990 թ. հունվար (էթնիկական հակամարտություն):

Երկրորդ՝ 1990 թ. հունվար – 1991 թ. օգոստոս (պարտիզանական պատերազմ):

Երրորդ՝ 1991 թ. օգոստոս – 1992 թ. մայիս (ներխուժում ()):

Չորրորդ՝ 1992 թ. հունիս – 1993 թ. հունվար (հակահարձակում ()):

Հինգերորդ՝ 1993 թ. փետրվար – 1993 թ. նոյեմբեր (բռնազավթում ()):

Վեցերորդ՝ 1993 թ. դեկտեմբեր – 1994 թ. մայիս (հավասարակշռություն):

Յոթերորդ՝ 1994 թ. մայիս – 1995 թ. մայիս (հրադադար)¹:

Ակնհայտ է նման պարբերացման միտումնավոր, միակողմանի և քաղաքական ուղղվածությունը: Այլ թեմայի նյութ համարելով մեր կողմից հարցականներով նշված աչառու և իրականությունը խեղաթյուրող ձևակերպումների քննադատությունը, անդրադառնա՞նք ավելի քողարկված բնույթ կրող, բայց ադրբեջանական կեղծ քարոզչությանը համահունչ ակնարկներին: Առաջին փուլի սահմանում ակամայից բացահայտում է սկզբնապես քաղաքական հիմնահարցը (ԽՍՀՄ իրավահավասար սուբյեկտներից մեկի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից մյուսի՝ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ ԼՂԻՄ-ը մտցնելը, ինչը բխում էր նախկինում թույլ տված բռնարարքի ու կոպիտ սխալի ուղղման և ազգերի ազատ ինքնորոշման՝ հանուրի կողմից ճանաչված իրավունքի ու հիմնարար սկզբունքի կենսագործման անհրաժեշտությունից) ադրբեջանցիների կողմից բռնությամբ էթնիկական հակամարտության հուն մտցնելու գործընթացը, որի համար միջոցների խտրության առջև չկանգնելով, Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարությունն իրականացրեց հարձակումներ Հյուսիսային Արցախի Չարդախլու բնակավայրի (1987 թ. նոյեմբեր), և Ասկերան ավանի վրա (1988 թ. փետրվարի 22), Սումգայիթի հայ բնակչության ցեղասպանությունը (1988 թ. փետրվարի 27-29), Գանձակի հայաթափումը (1988 թ. նո-

¹ Տե՛ս **Араслы Джангир**, Армяно-азербайджанский конфликт: военный аспект. Б., 1995, с. 4-57:

յնքեր-դեկտեմբեր), Բաքվից ավելի քան 200 հազար հայ բնակչության բռնի տեղահանությունը (1990 թ. հունվարի 13-20)*:

Ձավեշտականն այն է, որ արտահայտելով Ադրբեջանում մշտապես բորբոքվող ռևանշիստական տրամադրություններն ու լծվելով պատերազմը վերսկսելու՝ պաշտոնական Բաքվի շանտաժային քաղաքականությանը, Ջ. Արասլըն վերջին, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «իրադադարի» փուլը եզրափակում է 1995 թ. մայիս ամսով, ակներևաբար, չտեսնելով ու չպատկերացնելով հրադադարի շարունակության հնարավորությունը, այլապես, իր գրվածքի վերջում «տոտալ պատերազմի» բացահայտ կոչ չէր անի¹...

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգեցինք այն եզրակացության, որ Արցախյան շարժման պատմությունը, դիտարկելով այն թուրք-հայկական դարավոր հակամարտության համատեքստում, կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի.

Առաջին՝ **1720-ական թթ. – 1985 թ.**- պատմական նախընթաց զարգացումները:

Երկրորդ՝ **1985 – 1991 թթ.** - քաղաքական ձեռնարկումները:

Երրորդ՝ **1991 – 1994 թթ.** - գերիշխողը ռազմական գործողություններն էին:

Չորրորդ՝ **1994 – 1998 թթ.**- գերակայում էին դիվանագիտական ջանքերը:

Հինգերորդ՝ **1998 թ. - առ այսօր՝** - առաջանցիկը տնտեսական զարգացումն է²:

Արդ, փորձենք հիմնավորել մեր տեսակետը, առանձին-առանձին անդրադառնալով փուլերից յուրաքանչյուրին և դրանց ժամկետային ու

---

* Անշուշտ, ոչ պատահականորեն է ադրբեջանցի հեղինակն ընտրել 1990 թ. հունվարը, երբ հայերի ջարդերը կազմակերպելուց հետո խորհրդային իշխանության տապալումը կանխելու համար Բաքու մտցվեցին խորհրդային զորքեր (հունվարի 20), ճանապարհին ճգնելով անգնե հայերի արյամբ հղփացած դիմադրողներին, ինչի շուրջ ադրբեջանական քարոզչամեքենայի բարձրացրած աղմուկը նպատակ ուներ խլացնել հայ բնակչության զանգվածային ջարդերի դեմ առաջադեմ մարդկության բողոքի ծայրը:

¹ Տե՛ս **Արասլը Ջ.**, մշվ. գիրքը, էջ 58:

² Տե՛ս **Հարությունյան Մ.**, Արցախյան շարժման պատմության պարբերացումը: «Մարտիկ», փետրվար, թիվ 7, 2003 թ., **Մույնի՝** Արցախյան շարժման պատմության պարբերացման փորձ: «Կաճառ», թ. 4, 2006 թ.:

իրադարձային սահմանազատումների համար մեր ունեցած նկատառումներին:

Խոսելով պատմական նախընթաց զարգացումների փուլի մասին, հարկ է ճշգրտել մեկնարկի հարցը: Սովորաբար, հեղինակների մեծամասնությունը «Արցախյան հիմնախնդրի» սկիզբը համարում է 1918 թվականը, երբ Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո Այսրկովկասում ձևավորվեցին երեք անկախ հանրապետություններ, որոնցից մեկը՝ մինչ այդ երբևէ գոյություն չունեցած Ադրբեջանը, ժավալապատական հավակնություններ հանդես բերելով, անհիմն պահանջներ ներկայացրեց հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի արևելյան մասում հռչակված Հայաստանի Հանրապետությանը: Ընդսմին, թուրքական սփյնների վրա ստեղծված խամաճիկային Ադրբեջանի տարածքային անհիմն հավակնությունները, որոնց առանցքում հայկական վաղնջական ու հայերով մշտաբնակ Լեռնային Ղարաբաղն էր, Ձանգեզուրը և Նախիջևանը, կազմում էին հայ ազգաբնակչությանն իր բնօրրանից՝ Հայկական Լեռնաշխարհից դուրս մղելու կամ ուղղակի բնաջնջելու առնվազն 1720 - ական թվականներից կիրառվող թուրքական հրեշավոր քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը: Ինչպես պատմությունը, այնպես էլ ժամանակակից Թուրքիայի թշնամական դիրքորոշումը ԼՂՀ-Ադրբեջան հակամարտության նկատմամբ, գալիս են հաստատելու, որ Արցախյան հիմնախնդիրը պետք է դիտարկել թուրք-հայկական դարավոր հակամարտության համատեքստում: Հայ ժողովրդի բնօրրանն ու պատմական հայրենիքը՝ Հայկական բարձրավանդակը զավթած թուրքերի ու Հայրենատիրության պարտավորություն ունեցող համայն հայության հետևողական պայքարի մեկնարկը Արցախյան շարժումն է:

Նպատակահարմար ենք գտնում կանգ առնել Թուրքիայի կողմից Ադրբեջան պետության ստեղծման փաստի վրա*, քանի որ այն կազմում է ԼՂՀ-Ադրբեջան հակամարտությունը թուրք-հայկական պայքարի համատեքստում դիտարկելու մեր գաղափարի առանցքը:

---

* Պրոֆեսոր Ա. Ս. Մանասյանը Ադրբ. Հ-ի ստեղծումը իրավացիորեն համարում է ուրիշների ազգային տարածքներում ինտեղվեցնիայի և բնիկ ժողովուրդների բնաջնջման ճանապարհով թուրքական պետությունների ստեղծման Թուրքիայի նախակիրոսյան փորձ (տես **Մանասյան Ա.Ս.**, Ղարաբաղյան հակամարտությունը պատմաքաղաքական և իրավական տեսանկյուններից: «Ղարաբաղ. հակամարտություն-համաձայնություն» պատմաքաղաքական հոդվածների ժողովածու: Եր., 1997, էջ 13):

Պատմական աղբյուրները, ժամանակակիցներն ու հետագա ուսումնասիրողները միահամուռ վկայում են, որ Ադրբեջանը ստեղծվել է Թուրքիայի կողմից՝ Այսրկովկաս կատարած ինտերվենցիայի միջոցով: Առաջին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան, հարկադրված լինելով իր զորքերը հանել Այսրկովկասի զավթած տարածքներից, այդուհանդերձ իր ներկայությունը տարածաշրջանում պահպանեց նորաթուխ Ադրբեջանի միջոցով, որի կառավարող շրջանակները՝ հանձին մուսավաթականների, ձգտում էին իրականացնել պանթուրքական խելացնոր ծրագրերը, տարածքային պահանջներ ներկայացնելով հալան երկրներին:

Դեռևս իսկ «Ադրբեջան» անվամբ Արևելյան Այսրկովկասը կոչելը նպատակամիտված էր հիմք ստեղծելու Իրանի հյուսիսային նահանգի (Ատրոպատենա, Ադրբատական, միջնադարում՝ եկվոր թուրքերի արտասանությամբ՝ Ազերբայջան) նկատմամբ տարածքային հավակնությունների համար: «Ադրբեջան» բառը, 1920-ական թվականների Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի մեջ մտնող տարածքների վերաբերյալ սկսել է օգտագործվել առաջին աշխարհամարտի վերջին տարում դրանց վրա թուրքական օկուպացիոն ռեժիմի հաստատումից և այսպես կոչված «ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության» հռչակումից հետո միայն¹: Ի դեպ, մի կողմից Այսրկովկասում բոլշևիկների իշխանության տարածման երթուղին, որ սկսվել է Բաքվից, իսկ մյուս կողմից՝ թուրք-բոլշևիկյան ձևավորվող հանցավոր դաշինքը, ինչպես նաև բոլշևիկյան ծավալապաշտությունը՝ «Կարմիր Արևելք» կոչված զառանցանքի տեսքով միանգամայն համընկան պանթուրքիստների զավթողական նկրտումներին, որից էլ վարպետորեն օգտվեցին Թուրքիայի ու Ադրբեջանի պարագլուխները: Արհեստածին Ադրբեջանի ստեղծման հանգամանքների ու հեռագնա նպատակների մասին ծանրակշիռ գրականություն² կա, որից կարե-

¹ Мельгузов М., Тер-Саркисянц А., Трапезников Т., Исторические фальсификации с политической подоплекой (в Азербайджанской республике в государственном уровне фальсифицируется история Закавказья). М., 1999, с. 9.

² Տես **Էնսերդլիսի Ռէզա**, Ազերբայջան և Առան (Վովկասյան Ալբանիա): Եր., 1994, էջ 150-158, **Бартольд В. В.**, Сочинения: т. 2, ч. 1. М., 1963, с. 703, 775, **Мельгузов М., Тер-Саркисянц А., Трапезников Т.**, укз. соч, с. 9-12, **Пахомов Е. А.**, Краткий курс истории Азербайджана с прилож. экскурсии по истории ширваншахов 11-14 вв. (Сокр. излож. лекций, чит. в Бак. Инст. Народн. образования в 1922/23 учеб. году). Б., 1923, с. 11, 15, **Սանասյան Ա. Ս.**, նշվ. հոդվածը, էջ 12-13 և այլն:

լի է եզրակացնել, որ նորաթուխ Ադրբեջանը Թուրքիան դիտում էր որպես Միջին Ասիա և Հյուսիսային Կովկաս ու Պովոլժե դուրս գալու առաջնադիրը կամ հենակայան, ասել է թե՛ պանթուրքական ծրագրերի իրականացման կարևոր օղակներից մեկը: Դա՝ հեռագմա նպատակը: Իսկ մերձավոր նպատակը Հայկական լեռնաշխարհի՝ իր բնիկ ու իսկական տերերի՝ հայերի վերջին օազիսը (Հայաստանն ու Արցախը) թուրք-ադրբեջանական աքցանի մեջ առնելն է:

Աշխարհաքաղաքական առումով կատաղի մրցակցություն էր ընթանում Բաքվի նավթին և Իրանի ու Պարսից ծոցի ավազանի երկրների հետ կապող առևտրական ուղիներին տիրելու համար: Այդ պայքարից մեծ ակնկալիքներ ուներ հատկապես Թուրքիան, որ Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրելուց հետո հարկադրված էր ազատել արաբական նահանգները, դրան հակառակ՝ ձգտելով հաստատվել Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում՝ դրա համար իբրև գործիք ստեղծելով Ադրբեջանը: Իսկ բոլշևիկներն էլ, ինչպես վերը նշվեց, տարվելով «համաաշխարհային հեղափոխությունը» մահմեդական Արևելքից սկսելու մոլուցքով, ըստ էության նպաստեցին պանթուրքական ծրագրերի իրականացմանը, հատկապես Ադրբեջանի ստեղծման առումով:

Այստեղ տեղին է մեջբերել Ժամանակակցի՝ բոլշևիկների բռնատիրության դեմ զինված պայքարի առաջնորդներից մեկի՝ գեներալ Անտոն Դենիկինի խոսքը. «Ամեն ինչ Ադրբեջանական հանրապետությունում արհեստական, «ոչ իրական» է եղել՝ սկսած Պարսկաստանի նահանգներից մեկից փոխառնված նրա անվանումից, ընդգրկելով լեզգիների Ջաքաթալան, հայ-թաթարական Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգները, ռուսական Մուղանը և *միավորվելով թուրքական քաղաքականությանը՝ իբրև պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի առաջնադիրը (պատվար) Կովկասում* (ընդգծումը՝ Մ. Հ.): ... Ի վերջո, արհեստականորեն պահպանվել է նաև ազերբայջանական կառավարությունը՝ սկզբում Նուրի փաշայի, հետո գեներալ Թոմսոնի կամքով, իսկ հետագայում՝ պարզապես, իներցիայով»¹:

Այսպիսով, Արցախյան շարժման պատմական նախընթաց զարգա-

---

¹ **Деникин А. И.**, Очерки русской смуты. "Вопросы истории", 1994, N 12 նույնը տես **Деникин А. И.**, Очерки русской смуты. М., т. 4, с. 235-236 Հմմտ.՝ **Կնյազյան Դ.**, Գեներալ Անտոն Դենիկինը Ադրբեջանական հանրապետության մասին: «Մերծավոր Արևելք»: Եր., «Զանգակ-97», 2006, էջ 67-68:

ցումների փուլը սկսվել է 1720-ական թվականներին և անցել հետևյալ ժամանակաշրջանները.

1720-1730 - ական թթ. – 1813 թ. հոկտեմբերի 12, երբ Գյուլիստանի դաշնադրությամբ ի շարս այլ հայկական տարածքների, Ղարաբաղը ևս անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ, ինչը, թեև ժամանակավորապես հեռացրեց թուրքական վտանգը, բայց չլուծեց Արցախի հայ մելիքների ժառանգական իրավունքների հարցը: Ռուսական կայսրության կազմում արցախահայության ազատագրական պայքարը սառեցվեց և պահպանվեց որոշակի խմորումների տեսքով:

1905-1906 թթ. – 1918-1921 թթ., թուրք-հայկական զինված ընդհարումները վերստին վառեցին ազատագրական պայքարի կրակը: Այդ ժամանակամիջոցում, ամենաշոշափելի նվաճումը, թերևս, Լեռնային Ղարաբաղում պետականության խորհրդանիշների և տարրերի վերածնունդն էր: Հենց այդ հանգամանքն էլ վճռորոշ նշանակություն ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղին խորհրդային պետականության ձևերից մեկի՝ ինքնավար մարզի կարգավիճակի շնորհման համար:

1923 թ. հուլիսի 7 – 1985 թ. հունիս, երբ խորհրդային իշխանության տարիներին, թեև սառեցվել էր Արցախյան հիմնախնդիրը, այդուհանդերձ, մի քանի անգամ բարձրացվեց այն (1940, 1960, 1970-ական թվականներին), սակայն՝ առանց էական արդյունքների: Արցախյան շարժման գաղափարական հարստացման համար նշանակալի դեր խաղաց 20-րդ դ. 60-ականների ազգային զարթոնքը և՛ Հայկական ԽՍՀ-ում և՛ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում (ԼՂԻՄ-ում):

Արցախյան շարժման քաղաքական փուլը, որը մեկնարկեց 1985 թ.¹, ԽՍՀՄ-ում վերակառուցման քաղաքականության ընձեռած հնարավորությունների պայմաններում, իր հերթին կարելի է բաժանել երկու շրջանի.

1985 թ. հունիս – 1988 թ. փետրվարի 20՝ ընդհատակյա-մախապատրաստական:

1988 թ. փետրվարի 20 – 1991 թ. ապրիլի 30՝ բացահայտ - սահմանադրական, երբ պայքարի հիմնական եղանակները հանրահավաքները

---

¹ Այդ մասին ակնարկել է շարժման ակտիվ գործիչներից մեկը: Տես **Սուրադյան Իգոր**, Ընդամենը վարկած: «Ազդակ» (բացառիկ): Արցախի պայքարի 10-ամյակ: 20 փետրվար, 1988, էջ 124 (նույնը «Սոսկ մեկնակետ (տարբերակ)» վերնագրով տպագրվել է «Հայոց Աշխարհ» թերթի 1998 թվականի թթ. 6-10 համարներում):

էին, ցույցերը, քաղաքական գործադուլները, իրավական-օրենսդրական ակտերի ընդունումը և այլն:

1988 թ. փետրվարի 20-ը Արցախյան շարժման պատմության մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի նկատառումներով: Փաստորեն, այդ օրը ԼԴԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանում ընդունված պատմական որոշումը նշանակում էր Մայր Հայաստանին վերամիավորվելու՝ արցախահայության իղծերի ու ակնկալությունների ամրագրում ժողովրդի ընտրյալների (ժող. պատգամավորների) ներկայացուցչական մարմնի կողմից, ինչպես նաև բացահայտում ու օրինականացնում էր ընդհատակում երկարատև խմորումներ ապրած շարժումը: Կարող է հարց առաջանալ, թե ինչու շարժման բացահայտման (լեգալացման) համար մեկնակետ է ընդունվում հենց փետրվարի 20-ը, բայց ոչ փետրվարի 13-ի առաջին հանրահավաքը Ստեփանակերտում կամ, ասենք, 1987 թ. զանգվածային ստորագրահավաքը (այսինքն՝ յուրօրինակ հանրաքվեն) և ԼԴԻՄ-ից առաջին պատվիրակության առաքելությունը ԽՍՀՄ մայրաքաղաք Մոսկվայում:

Այդ հանրահայտ քաղաքական ձեռնարկումները ոչ ոք չի կարող անտեսել: Սակայն, կարծում ենք՝ ակնհայտ է, որ ադրբեջանական կոմունիստական վերնախավի, ապա և նրան ձայնակցող կրեմլյան բարձրաստիճան հովանավորների՝ Արցախյան շարժումը «մի խումբ ծայրահեղականների գործ» ներկայացնելու՝ շանտաժի հասնող քաղաքականությունը առաջին անգամ լուրջ հակահարված ստացավ հենց փետրվարի 20-ի պատմական ակտով: Հենց միայն նման օրակարգով նստաշրջանի հրավիրումը ինքնին քաղաքական կամք ու քաղաքացիական խիզախություն էր պահանջում պատգամավորներից, ինչպես նաև հրապարակում հավաքված ցուցարարներից, մարզային թերթում որոշման հրապարակումն ապահոված և նստաշրջանի նյութերը անհրաժեշտ հասցեներով տարածած նվիրյալներից:

Այսպիսով, փետրվարի 20-ի որոշումը օրինականություն հաղորդեց համաժողովրդական պայքարին, դարձավ Արցախյան շարժման իրավաքաղաքական թղթապանակի առաջին փաստաթուղթը, անդրանիկ սահմանադրական-իրավագոր քայլը Մայր Հայաստանին վերամիավորվելու ճանապարհին¹:

---

¹ Հանգամանալից տես **Հարությունյան Մ.**, Փետրվարի 20-ի խորհուրդը: «Մարտիկ», 14-20 փետրվար 2003 թ., թիվ 8(510), էջ 1:

Արցախյան շարժման ռազմական փուլը, կարծում եմ, նպատակահարմար է բաժանել հետևյալ ժամանակաշրջանների, հիմք ընդունելով ավարտուն պատերազմաշրջանների, հակառակորդի նախահարձակումների կասեցման, ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության ուժերի հակահարձակման և այդ ամենին հետևած կարճատև դադարների հաջորդականությունն այնպես, որ մի ժամանակահատվածի ավարտը համընկնի ռազմական գործողությունների վայրէջքին, իսկ հաջորդի սկիզբը՝ դրանց նոր վերելքին¹:

Առաջին. 1991 թ. ապրիլի 30 - 1992 թ. մայիսի 18:

Երկրորդ. 1992 թ. հունիսի 12 – 1993 թ. հունվարի 20:

Երրորդ. 1993 թ. փետրվարի 5 – 1993 թ. նոյեմբերի 1:

Չորրորդ. 1993 թ. դեկտեմբերի 15 – 1994 թ. մայիսի 17:

Առաջին ժամանակաշրջանի համար մեկնակետ է ընդունված «Կոլ-ցո» ռազմագործողությունը, որը ագրեսիայի դասական օրինակ էր, իսկ ավարտը համարված է Հայաստանի հետ ցամաքային կապի վերականգնումը և Արցախի շրջափակման ճեղքումը, ինչին հետևել է օպերատիվ դադար: Երկրորդ ժամանակաշրջանի սկիզբ է համարվում ԼՂՀ-ի սահմանների ողջ երկայնքով, մի քանի օպերացիոն ուղղություններում հակառակորդի ձեռնարկած հարձակումը, իսկ ավարտ՝ մարտական գործողությունների հիմնական թատերաբեմում՝ Սարտակերտի ռազմաճակատում հակառակորդի առաջխաղացման կասեցումը, ինչը ուժերի հավասարակշռության արդյունք էր: Երրորդ ժամանակաշրջանի

---

¹ Մեր կողմից հիմնահարցի մշակումները տես՝ **Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորումը**: ԱրՊՀ, «Գիտական տեղեկագիր», № 1, Ստեփանակերտ, 2000, էջ 78-88, **Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ.**: Ատենախոս. սեղմագիր: Երևան, ՀՀ ԳԱ Պատմութ. ինստիտուտ, 2001, էջ 24-26 (*ատենախոսությունը պահվում է Պատմության ինստիտուտի գիտական կաբինետում*), **Լեռնային Ղարաբաղ. տասնամյա պայքարի հիմնական փուլերը**: ԼՂՀ անկախության տասնամյա տարելիցին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, ԵՊՀ պատմութ. ֆակուլտետ: Երևան, 2001, 15-18, **Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994**: Հանրագիտարան 1 հատորով (Հայկ. հանրագիտարանի հրատ. գիտախմբագր. հանձնաժողով՝ **Հ. Մ. Այվազյան** (գլխ. խմբագիր-տնօրեն), **Զ. Հ. Բալայան** (նախագահ), **Հ. Մ. Խաչատրյան** (գլխ. խմբագրի և նախագահի տեղակալ, հատորի պատասխ.), և ուրիշներ): Երևան, Հայկական Հանրագիտարանի հրատ., 2004, էջ 10 (այստեղ, գիտախմբագրական հանձնաժողովի առաջարկությամբ և հանրագիտարանի բնույթից ելնելով հինգ փուլ ենք ներկայացրել, ինչը, սակայն, անընդունելի է սույն պարբերացման տեսանկյունից):

սկիզբ է ընդունված Մարտակերտի ռազմաճակատում ԼՂՀ ԻՊՈՒ լայնածավալ հակահարձակումը, ինչը արմատական բեկում մտցրեց պատերազմում, իսկ վերջ՝ Քարվաճառի, Աղդամի, Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի, Կուբաթլիի փայլուն ռազմագործողությունների եզրափակիչ գործողությունը՝ Ջանգելանի վնասազերծումը, ինչի շնորհիվ ավարտին հասցվեց ԼՂՀ-ի շուրջ հուսալի անվտանգության գոտու ստեղծումը, Պաշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը, իսկ հակառակորդին պարտադրվեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ: Չորրորդ ժամանակաշրջանի համար մեկնարկ է համարվում ռազմական ճանապարհով հիմնահարցերը լուծելու Ադրբեյջանի վերջին հուսահատ ճիգը և դրա ձախողումից ու ՊԲ-ի շեշտակի հակահարձակումներից հետո պարտադրված հրադադարի հաստատումը հակամարտության գոտում:

Արցախյան շարժման դիվանագիտական փուլը պայմանականորեն կարելի է սահմանազատել 1994-1998 թվականներով, երբ հրադադարի հաստատումից հետո լայն ասպարեզ էր բացվել բանակցություններում և դիվանագիտական այլ ձեռնարկումներով Արցախի հիմնախնդիրը միջազգային աստիճաններում պաշտպանելու համար:

Կարող է օրինական հարց առաջանալ. մի՞թե 1992-1994 թվականներին դիվանագիտություն չի եղել: Իհարկե, եղել է: Սակայն, վճռորոշը, եթե կարելի է ասել՝ դիվանագիտության առաջնիչ ուժը, գերիշխող գործոնը եղել է պատերազմը, ուստի՝ ռազմաճակատներում օպերատիվ իրավիճակի կտրուկ փոփոխությունները նկատելիորեն ազդել են հակամարտող կողմերի քաղաքական քայլերի ու դիրքորոշման վրա: Նմանապես, 1998-ից հետո դիվանագիտական ձեռնարկումները Արցախյան հիմնախնդրի լուծման ուղղությամբ որակական նոր մակարդակի ու արդյունավետության են հասել, սակայն, ընթացիկ փուլում առաջին պլան է մղվել տնտեսության զարգացման ու արդիականացման խնդիրը, ինչն իր հետևից կարող է ճանապարհի հարթել նաև արտաքին արդյունավետ քաղաքականության համար: Միանշանակ է, որ տնտեսական վերափոխումների հաջողությունը մեծապես պայմանավորված է արտաքին քաղաքականությամբ և սերտորեն փոխկապակցված է ներքաղաքական զարգացումների, օրենսդրական-իրավական դաշտի ամրապնդման հետ: Եվ, ընդհակառակը, նպատակասլաց արտաքին քաղաքականությունը նպաստավոր պայմաններ է ապահովում

տնտեսության զարգացման (ներդրումների և վարկային ծրագրերի իրականացման) համար:

Նշենք նաև, որ 1998 թվականը նշված երկու փուլերի սահմանագիծ է ընդունված այն նկատառումով, որ իշխանափոխությունից հետո արմատապես վերանայվեցին արտաքին քաղաքականության ելակետը և ռազմավարությունը¹, ինչպես նաև վերաբերմունքը տնտեսության զարգացմանը, որը սկսեց դիտվել որպես արտաքին քաղաքականության հաջողության գրավական:

Արցախյան շարժման հասկացության և պատմության պարբերացման սույն առաջարկն, անշուշտ, վերջնական չէ: Դրանք թերևս լրամշակման ու սրբագրումների կարիք ունեն, հատկապես, ժամկետային սահմանազատումների առումով: Այդուհանդերձ, մի բան ակնհայտ է. Արցախյան շարժումը, հանդիսանալով հայոց ազգային ազատագրական բազմադարյա պայքարի արդի փուլը, անցել է զարգացումների պատմական, քաղաքական, ռազմական, ապա թևակոխել դիվանագիտական ու տնտեսական ուղին, որը ճիշտ ու հետևողականորեն շարունակելու պարագայում, հնարավոր կլինի հասնել բաղձալի վերջնական նպատակին:

---

¹ Տե՛ս **Գեղամյան Գ. Մ.**, Հայաստանը 1991-2000 թվականներին: «Հայրենիք և ծառայություն»: Ուսումն. ձեռնարկ ԳՀ ԶՈՒ սպաների և ենթասպաների ԳՊՊ-ի համար: Եր., «Ոսկան Երևանցի», 2001, էջ 476: